

UDC 372

НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ЯК ОСВІТНІЙ ПРОСТІР РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ

© 2018

Пометун Олена Іванівна, доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник

Гупан Нестор Миколайович, доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник

*Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України
(04053, Україна, Київ, вулиця Січових стрільців, 52-Д, e-mail: gupan.nestor@gmail.com)*

Анотація. Метою даної статті є розкриття потенціалу уроків історії у розвитку критичного мислення учнів, який може бути реалізований за умов спеціальної організації активного навчання учнів. Під критичним мисленням автори розуміють цілеспрямоване, активне, дисципліноване (організоване за певними критеріями) самостійне мислення, котре дозволяє людині ефективно розв'язувати проблеми й приймати обґрунтовані рішення. Серед способів розвитку критичного мислення на уроках історії, які аналізуються у статті на конкретних прикладах є: організація вільного обговорення і дискусія, навчання учнів ставити запитання і розпізнавати зв'язки, оцінка інформації, історичних інтерпретацій та джерел, з яких вони надходять. У статті наголошується на необхідності для вчителя урізноманітнити джерела інформації. Відомості, навколо яких будуються міркування учнів, мають подаватись їм усно, письмово, в електронному вигляді, через візуальні джерела, а за можливості й матеріальні пам'ятки історії. Головним завданням вчителя є – поставити запитання і завдання, які б потребували від учнів застосування мисленнєвих операцій високого рівня. Сприятимуть розвитку мислення учнів виконання групових завдань з розв'язання проблем чи творчих проєктів із залученням, порівнянням і оцінкою різних джерел історичної інформації. Однак така робота має проводитись послідовно на кожному уроці, використовуючи всі можливості історичного матеріалу.

Ключові слова: критичне мислення, розвиток, навчання історії у школі, способи організації пізнавальної діяльності

STUDYING HISTORY AS AN EDUCATIONAL SPACE OF STUDENTS' CRITICAL THINKING DEVELOPMENT

© 2018

Pometun Olena Ivanivna, Doctor of pedagogical sciences,
Professor, Chief Researcher

Gupan Nestor Mikolayovich, Doctor of pedagogical sciences,
Professor, Chief Researcher

*Institute of Pedagogics of National Academy of Educational Sciences of Ukraine
(04053, 52-D, Sichovih Striltsiv str., Kiev, Ukraine, e-mail: gupan.nestor@gmail.com)*

Abstract. The purpose of this article is to reveal the potential of history lessons in the development of students' critical thinking, which can be realized providing special organization of active learning of students. Under critical thinking, the authors understand the purposeful, active, disciplined (organized according to certain criteria) independent thinking, which allows a person to effectively solve problems and make justified decisions. Among the ways of developing critical thinking in history lessons that are analyzed in the article on concrete examples there are: the organization of free talk and discussion, teaching students to ask questions and recognize the relationships, evaluate information, historical interpretations and the sources from which they come. The article emphasizes the need for the teacher to diversify the sources of information. The information around which students' reflections are based should be given to them orally, in written, electronic forms, through visual sources, and, if possible, historical artefacts. The main task of the teacher is to ask questions and give tasks, which require from students to use the high-level thinking operations. Development of students' thinking can be facilitated by performing group tasks for solving problems or creative projects that involve comparing and evaluating various sources of historical information. However, such work should be done consistently in each lesson, using all the possibilities of historical material.

Keywords: critical thinking, development, teaching history at school, ways of organizing cognitive activity.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сьогодні критичне мислення є не лише модним освітнім трендом, а й нагальною потребою. Швидкий розвиток технологій, спрощення доступу до інформації та лавиноподібне збільшення її кількості, причому навіть у повсякденному житті, одночасно зі зростанням недостовірності й суб'єктивності підвищує значення критичного мислення. Адже людина має бути здатна не лише знайти потрібні відомості, а й оцінити їх достовірність, якість, важливість і застосувати усе це для розв'язання життєвих проблем.

Посиліть увагу до критичного мислення і загально-непришвидчення темпів соціокультурних змін в житті окремих людей, соціальних груп і суспільства в цілому. Критичне мислення, засноване на вміннях задавати ефективні питання та пропонувати оригінальні рішення, не є додатковою навичкою чи надлишковою здатністю для людини ХХІ століття. Без нього неможливе розв'язання жодної із серйозних проблем сучасності, як ось: глобальне потепління, економічні кризи і локальні війни, дефіцит їжі та води тощо.

Важливість критичного мислення обумовлює появу значної кількості досліджень в галузі педагогічного

знання з питань розвитку критичного мислення молоді у процесі навчання різних предметів у загальноосвітній школі. Зрозуміло, що коли учень навчається, наприклад, як структурувати аргумент, оцінювати достовірність й авторитетність джерела або приймати рішення, у різних предметних контекстах, для нього нескладно буде перенести ці уміння в іншу площину, в іншу ситуацію навчання чи життя.

Подібні завдання поставлені сьогодні і перед українською освітою. Разом з тим, практичне запровадження технологій розвитку критичного мислення у масове навчання гальмується низьким рівнем підготовки вчителів і відсутністю інформації щодо конкретних способів розв'язання цього завдання засобами різних предметів, зокрема історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтовуються автори; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У науковій літературі зустрічаємо багато визначень критичного мислення. Наприклад, у 1986 р. П. Чанс описував його як «здатність аналізувати факти, генерувати і організовувати ідеї, захищати думки, проводити порівняння, робити висновки, оцінювати аргументи і розв'язувати проблеми» [1]. У 1987 р. об'єдна-

на спільнота критичних мислителів визначила критичне мислення як «інтелектуально дисциплінований процес активної і вмілої концептуалізації, застосування аналізу, синтезу та/або оцінки інформації, зібраної або згенерованої шляхом спостереження, досвіду, міркування, обдумування чи обговорення як керівництва до формування переконань і дій» [2]. У цій статті будемо спиратись на узагальнене визначення цього феномена, що характеризує його як цілеспрямоване, активне, дисципліноване (організоване за певними критеріями) самостійне мислення, котре дозволяє людині ефективно розв'язувати проблеми й приймати обґрунтовані рішення.

Найбільш поширеним підходом до розвитку критичного мислення учнів в українській школі сьогодні є використання стратегій, що складають основи відомої освітньої програми «Читання і письмо для розвитку критичного мислення» [3], яка активно поширювалась у перше десятиліття ХХІ ст. [4-8] і має відповідні опубліковані і перекладені українською рекомендації [9]. Однак ця програма демонструє наскрізний міжпредметний підхід до проблеми, тоді як вчителі-предметники потребують більш конкретного осмислення питання на матеріалах різних навчальних дисциплін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є розкриття потенціалу уроків історії у розвитку критичного мислення учнів, який може бути реалізований за умов спеціальної організації активного навчання учнів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Якщо вчитель історії дійсно прагне розвинути критичне мислення учнів, він має частіше давати їм можливість замислюватись та міркувати. Найкращим шляхом заохочення відкритості і творчості мислення школярів є вільне обговорення і дискусія на уроці. Обов'язковою умовою є також навчання учнів ставити запитання високого рівня (на аналіз, синтез і оцінку) і розпізнавати зв'язки. Нарешті важливою частиною критичного мислення на уроках історії є також оцінка інформації, її інтерпретації та джерел, з яких вони надходять. Зупинимось на практичних аспектах використання зазначених підходів ґрунтовніше.

1. Як сприяти відкритості мислення учнів?

Відкритість мислення означає його самостійність, незалежність, здатність людини подивитись на предмет чи явище з власної позиції. Проте одночасно, відкритість означає уміння «чути» і враховувати думки інших людей. Є тільки один спосіб розвинути його на уроках – ставити учням відкриті запитання, тобто такі, що мають більше ніж одну відповідь і залучати їх до обговорення, висловлення думок. Вчителю обов'язково варто постійно підкреслювати, що в історії, частіше за все, взагалі немає правильних і неправильних відповідей, є тільки можливість досліджувати факти. І в цьому процесі деякі відповіді чи ідеї можуть «працювати» краще, ніж інші. Такі ремарки вчителя дозволяють учням мислити критично і творчо, не боячись помилок. Якщо педагог ще й заохочує школярів давати нетривіальні, оригінальні відповіді, будувати припущення та гіпотези, це створює реальні умови для розвитку їхнього мислення [10, с. 24–27].

Наприклад, починаючи відповідний урок, поставте учням відкрите запитання: *що було б, якби Богдан Хмельницький не звернувся до Московського царства з пропозицією про укладання угоди?* Незалежно від того, наскільки реалістичними будуть пропозиції учнів, вчитель може спочатку записати їх всі, а потім, відібравши 3-4 найцікавіші, на думку учнів, запропонувати їм обговорити можливі альтернативні сценарії розвитку подій, але спираючись на конкретні, відомі їм факти щодо становища України у середині ХУІІ ст. наприкінці війни.

Іншим варіантом продовження такої роботи буде складання вчителем списку ідей учнів, таким чином, щоб виокремлювати протилежні ідеї і звертати увагу школя-

рів на «плюси» кожної із суперечливих ідей. Головне завдання цієї активності – формувати в учнів розуміння (а пізніше – впевненість) того, що в житті немає «правильних» і «неправильних» відповідей, і у кожній ідеї є зернятко істини, що пов'язано з позицією її автора чи ситуацією, в якій він/вона знаходяться.

Корисним для ілюстрації і закріплення у свідомості учнів можливості висловлювати різні, зокрема і протилежні, думки і подальшого їх оцінювання можуть бути завдання типу: *«Історики розходяться в оцінці українсько-російської московської угоди 1654 р., пропонуючи різні її оцінки. Прочитайте і прокоментуйте (погодьтеся або спростуйте) наведені нижче узагальнені позиції з цього питання: а) персональна унія між Московією та Україною (подібно до Кревської), коли обидві держави мають єдиного монарха, але зберігають самостійність у державному управлінні; б) «реальна унія» між Московією та Україною (подібно до Люблінської), у результаті якої виникла єдина держава; в) форма васальної залежності, коли сюзерен (цар) захищає васала (Військо Запорозьке), за що васал зобов'язується надавати сюзерену військову допомогу та передає частину податкових надходжень; г) тимчасовий військовий союз між Московією та Україною, спричинений історичними обставинами; д) результат віковичного прагнення українців до злиття з росіянами в єдиний народ у єдиній державі.»*

Важливим ресурсом мислення, про який має пам'ятати учитель історії, є час. Небажання учнів пошукати оригінальну і самостійну відповідь часто є результатом прагнення швидко дати відповідь. Перед початком обговорення відкритого, а тим більш суперечливого запитання, треба обов'язково надати учням не менше 1–2 хвилин на індивідуальне міркування над ним. У ці хвилини вони можуть обдумувати його і навіть записувати окремі положення.

На початку уроку, коли відбувається актуалізація опорних знань учнів, пригадування того, що вони вже знають, уміють з цієї теми, вчитель може не лише збирати думки учнів у «кошик ідей» чи записувати у перелік на дошці. Більш ефективним з точки зору розвитку мислення буде творче завдання, наприклад: *висловіть передбачення відносно того, які будуть перші кроки Московського царства щодо України після того, як була підписана Переяславська угода.* Аргументовані версії учнів можна оформити у вигляді схеми «дерева передбачень» [10, с. 22].

2. Як допомогти учням у встановленні зв'язків?

Під час опрацювання будь-якого історичного матеріалу дуже важливо стимулювати пошук учнями зв'язків і закономірностей. Серед зв'язків між історичними подіями і явищами, які насамперед мають бачити учні, – причинно-наслідкові, просторові, хронологічні. А отже ключові запитання, що вони мають навчитись ставити перед собою: *чи пов'язано це і як саме? Чому? Які причини? Які наслідки? Чому ці події відбувались саме тут, на цій території, в цій країні? Чому вони відбувались саме в цей час?*

Важливим напрямом встановлення зв'язків між історичними подіями і явищами є з'ясування подібності і відмінності повторюваних в різних країнах і в різні часи подій і явищ: *чи зустрічались ми з подібними явищами раніше? Де саме? Якими словами, ознаками ми можемо їх характеризувати? Що спільного/ відмінного бачимо у перебігу подій у цьому випадку? А отже до яких наслідків це може призвести?*

Потрібно також привертати увагу учнів до взаємовпливу подій у різних сферах життя суспільства: науки і мистецтва, техніки і освіти, культури і релігійного життя та ін., запрошувати учнів до встановлення історичних паралелей, до з'ясування впливу тих чи інших подій на життя людей, до пошуку подібних впливів у нашому повсякденні. Така робота допомагає їм пов'язувати окремі події (що вивчаються на окремих уроках)

з більш широкими тенденціями чи концепціями, бачити історію більш цілісно, не калейдоскопічно, а отже – формувати історичне критичне мислення. Щоб урізноманітнити навчання і формування умінь учнів працювати з візуальними джерелами можна ширше використовувати не лише графічні організатори (як «концептуальна» таблиця, хронологічна, синхроністична таблиця, схеми розвитку чи кластери та ін.) [10, с. 17–24]. У нагоді стануть і документальні візуальні джерела: фотографії, зображення історичних пам'яток, твори живопису чи карикатури, особливо подані у певних поєднаннях з метою протиставлення, порівняння, встановлення послідовності зображень тощо.

Цікавим методом тренування учнів у «баченні» зв'язків між подіями і явищами є метод «Чому», який полягає у тим, щоб послідовно поставити і дати відповідь на запитання «чому» шість разів. Важливо стимулювати дітей думати і стимулювати аргументовані відповіді. Це можна практикувати в парах чи групах учнів або в індивідуальній роботі, щоб поглибити розуміння учнями проблеми. Така діяльність може бути продовжена шляхом наступного дослідження учнями реальних фактів, які дозволяють їм перевірити і поглибити власні відповіді [10, с. 27].

3. Як навчати учнів оцінювати історичну інформацію та джерела, з яких вона надходить?

У зв'язку з цим, одним з найважливіших завдань розвитку критичного мислення є навчання учнів розрізняти факти і думки. Учні мають зрозуміти, що будь-які положення залишаються думками до тих пір, поки вони не можуть надати доказів. Ці докази можуть бути отримані шляхом власного спостереження, експериментування або знаходження надійної інформації, що міститься у законодавчих актах чи опублікована експертами. Під час будь-яких обговорень чи презентацій на уроках вчитель має нагадувати своїм учням про необхідність обґрунтовувати всі їхні думки, висловлювання чи ідеї фактами. Наприклад, якщо учень стверджує, що укладення Переяславської угоди було помилкою Богдана Хмельницького, вчитель має просити його навести не лише пояснення цієї позиції, а й докази того, що існували інші можливості розв'язання тогочасної кризи.

Вчителю бажано нагадати учням, що вони мають бути відкриті для суперечливих поглядів і протилежних оцінок, інакше є загроза небезпеки зосереджуватися лише на тих фактах, думках чи джерелах, які підтримують їхню думку чи позицію. Це обмежує здатність учнів критично розглядати проблеми. Натомість обізнаність про позиції обох сторін під час дискусії дозволяє школярам поглибити свою обізнаність, підійти до проблеми всебічно, перш ніж остаточно визначити власну позицію або приєднатись до чийсь думки.

Щоб запобігти некритичному сприйняттю учнями історичної інформації, недостатньо тільки навчити їх досліджувати джерела. Важливим є також розвиток вміння аналізувати та критично оцінювати інтерпретацію минулого, що міститься в будь-якому джерелі (термін «інтерпретація» є тотожним для поняттям «тлумачення», «трактування», певна версія історичних подій). У навчанні історії учні зустрічаються з такими типами інтерпретації як науково-історична (тобто дослідження вчених-істориків), освітня (підручники), художня (романи, кіно та ін.), персональна (мемуари), кожен з яких є більшою чи меншою мірою суб'єктивним. Тому, працюючи з учнями, над навичками аналізу та оцінки інтерпретацій пояснювати їм і показувати у процесі аналізу, що: в інтерпретації завжди комбінуються, поєднуються факт, думка автора і авторська уява, адже треба вчити учнів відрізняти ці елементи один від одного; будь-яка інтерпретація, трактування історії має цінність тільки, якщо спирається на докази, факти; відмінність в інтерпретаціях, тлумаченнях, поясненнях однієї і тієї самої події, періоду, процесу тощо у різних авторів може пояснюватись метою викладення, призначенням певній ау-

диторії та (або) особистістю автора; академічна історія є не більш об'єктивною ніж популярна.

Аналіз учнями інтерпретацій є ефективним, коли він стає органічною частиною більш широкого вивчення теми, розділу матеріалу. Іншими словами, учні потребують достатньо глибокого знання загального історичного контексту, історичних фактів і подій, перед тим як вони почнуть працювати з інтерпретаціями. Наприклад, можливим є опрацювання декількох оцінок однієї події як завершальний момент вивчення теми, що потребує їх аргументованого порівняння і вибору власної позиції.

Залучення учнів до створення ними власних інтерпретацій історії може бути дуже корисним шляхом розуміння ними загальних підходів до того, як і чому з'являються історичні інтерпретації. Прикладом можуть бути такі імітаційні завдання: *«Ви є фахівцем туристичного бізнесу. Ваша компанія намагається створити новий туристичний маршрут по старовинному українському місту Умань. Для того, аби забезпечити притік туристів, вам треба розробити рекламну листівку розраховану на людей, яких бажаете зацікавити. Перед тим, як починати працювати над текстом листівки: а) ознайомтесь з основними подіями історії міста та описом пам'яток; б) вирішіть, на кого розрахована ваша листівка: на молодь, на батьків, які відвідують місто разом з дітьми; на людей середнього віку, які подорожують поодиноці тощо. Вирішіть також, який образ міста ви будете створювати: спокійний? Таємничий? Запрошуючий? Збуджуючий? Романтичний? Чи якийсь інший? Оберіть з запропонованих вам фотографій історичних пам'яток міста тільки дві фотографії, які ви можете вмістити в текст. Використовуйте слова, що відображають ваші почуття, коли ви уявляєте собі таку подорож, але будьте лаконічними і зрозумілими, пам'ятайте, що рекламна листівка складається з декількох речень.*

Важливо вчити учнів критично аналізувати та інтерпретувати інформацію візуальних джерел. Звісно, традиційна методика аналізу та інтерпретації зображень і узагальнення інформації таких джерел добре відома. Проте для розвитку критичного мислення учнів варто ще й навчати їх критично працювати із тим, що зображено. Для цього, наприклад, можна демонструвати їм документальне фото, пов'язане (або зовсім не пов'язане з матеріалом теми, що опрацьовується) і просити прокоментувати, що відбувається з його персонажами. Потім вчитель може попросити їх пояснити, які деталі зображення дозволили їм зробити такі висновки. Далі потрібно прокоментувати кожному з цих деталей таким чином, щоб показати, що учні «бачать» зображення, виходячи з власних знань, уявлень і стереотипів. Під час обговорення варто розпитати учнів про те, які з їхніх власних переконань і переживань впливали на їхні думки і висновки щодо зображення. Вдалим для пояснення і пошуку стереотипів є зазвичай аналіз творів художників радянського періоду, які є яскравим відображенням тоталітарної ідеології та міфів тогочасної історіографії. Наприклад, подібну роботу у названій темі варто провести з картиною М. Хмелька «Навіки разом». (Назва і сюжет твору, написаного в радянські часи, мали прославляти союз України з Росією).

Навчання історії може допомогти учням навчатись відрізняти і критично осмислювати політичну рекламу і популістичні гасла деяких сучасних політичних сил. З цією метою можна пропонувати учням для аналізу програмові документи різних політичних партій та організацій, особливо такі як листівки, маніфести та відозви. Обов'язковими запитаннями, які мають навчитись ставити учні є: хто і до кого звертається? Що повідомляє? Що обіцяє і кому? Хто в цьому зацікавлений, чиїм інтересам відповідає? Що буде, якщо ці обіцянки не будуть виконані? До чого і кого закликають? Чому? Які можуть бути наслідки? Варто стимулювати учнів завжди задумуватись, хто подає таку інформацію і навіщо?

Така діяльність на уроках сприятиме більш критичному ставленню учнів до тієї політичної реклами, яка оточує їх кожного дня.

Дуже корисним для учнів, особливо старшої школи, буде навчання їх оцінці інтернет-сайтів, що містять історичну інформацію. В умовах інформаційної доби важливо знати, які веб-ресурси подають надійну інформацію й перевірені факти, а які – ні. Вчителю варто обговорити цю проблему з учнями в класі або дати школярам завдання самостійно переглянути деякі сайти з відповідною інформацією та оцінити їх. Зокрема можна порадити учням звернути увагу на такі характеристики веб-ресурсу:

– дата публікації незалежно від того, чи була вона оновлена чи є поточною. Для цього потрібно показати учням, де знаходиться така інформація на будь-якому сайті;

– яка кваліфікація автора, наприклад, чи є він професійним вченим-істориком, працівником музею чи журналіст або просто шанувальник історії;

– чи є у викладеному матеріалі докази, що підтверджують подану інформацію або посилання на інші відповідні джерела.

Вчитель має стимулювати учнів піддавати сумніву джерела інформації, дивитись на них більш глибоко. Це дозволить виявити будь які потенційні конфлікти інтересів і думати критично. Наприклад, з'ясування того, хто фінансово підтримував політичного діяча завжди допомагає усвідомити його позицію і погляди.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку. Таким чином, очевидно, що сьогодні існує гостра потреба розвитку в учнів навичок мислення, які дозволять їм реально конкурувати на ринку праці, бути підготовленими для незалежного самостійного міркування, розв'язання складних проблем і прийняття вдалих обґрунтованих рішень. Причому дослідження свідчать, що за відсутності системної роботи, процес розвитку критичного мислення людини автоматично не відбувається. Отже, це потребує спеціальної організації навчання, зокрема історії, у загальноосвітній школі, коли опанування навичок критичного мислення відбувається одночасно із засвоєнням історичного матеріалу.

У практиці школи це вимагає внесення серйозних змін у сам процес навчання, зокрема історії. Насамперед, необхідно відмовитись від використання на уроках лише підручника як основного джерела інформації, оскільки це не залишає простору для роботи з іншими джерелами, а отже обмежує можливість учнів навчатись інтерпретації, оцінці і застосуванню інформації. Відомості, навколо яких будуються міркування учнів, мають подаватись їм усно, письмово, в електронному вигляді, через візуальні джерела, а за можливості й матеріальні пам'ятки історії. Головним завданням вчителя є – поставити завдання, що потребуватиме від учнів застосування мисленнєвих операцій високого рівня. Стимулювання мислення учнів може бути досягнуто шляхом вдосконалення запитань і активного залучення всіх до обговорень і дискусій. Сприятимуть розвитку мислення учнів виконання групових завдань з розв'язання проблем чи творчих проєктів із залученням, порівнянням і оцінкою різних джерел історичної інформації. Однак така робота має проводитись послідовно на кожному уроці, використовуючи всі можливості історичного матеріалу.

Очевидно, що такі підходи до навчання історії потребують певного перегляду загальних цілей історичної освіти, особливо у старшій школі, де вона часто орієнтована на підсумкові тестування учнів, а отже зводиться до «муштрування» школярів на повторення і запам'ятовування фактів і деталей, які можуть зустрітись у тестових завданнях.

Щоб запровадити більш високий рівень роботи на уроках з розвитку критичного мислення учнів вчителі історії мають бути навчені і мати відповідні знан-

ня і уміння щодо відповідної організації пізнавальної діяльності на уроці. Отже, напрямки подальших досліджень обов'язково мають бути пов'язані з питаннями підготовки вчителів історії до системного розвитку критичного мислення на кожному уроці. Для цього необхідним є й розв'язання загальної проблеми запровадження критичного мислення у практику вищої школи в Україні, а також всебічна підготовка (наукова, навчально-методична та організаційна) до поглиблення інноваційного потенціалу майбутніх вчителів, зокрема й історії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Chance P. (1986). *Thinking in the classroom: A survey of programs*. New York: Teachers College, Columbia University, p. 6
2. *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary* // Dr. Peter A. Facione (Dean of the College of Arts and Sciences, Santa Clara University), переклад Е. Н. Волкова/ URL: <http://evolkov.net/critic.think/basics/delphi.report.html>
3. Temple C., Steele J., Meredith K. *RWCT Project: Reading, writing, & discussion in every discipline: Guidebook III*. Washington D. C.: International Reading Association for the RWCT Project, 1996.
4. Сундеева Л.А. *Формирование познавательных универсальных учебных действий на уроках литературного чтения в начальной школе на основе технологии развития критического мышления* // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2014. № 4 (9). С. 121-123.
5. Иванова О.Э., Точилкина Т.Г. *Метод критического мышления как средство формирования иноязычной коммуникативной компетенции обучающихся* // Балтийский гуманитарный журнал. 2017. Т. 6. № 4 (21). С. 316-319.
6. Raven J. *The pervasive and pernicious effects of neglecting systems thinking* // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2017. Т. 6. № 3 (20). С. 208-213.
7. Воронкин Р.А. *Анализ уровня развития критического мышления личности в работе с информацией на примере тестирования* // Балтийский гуманитарный журнал. 2017. Т. 6. № 3 (20). С. 135-138.
8. Гузєва М.В. *К обоснованию проблемы развития критического мышления студентов педагогических вузов в условиях медиаобразования* // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2016. Т. 5. № 1 (14). С. 41-44.
9. Кроуфорд А., Саул В., Метьюз С., МакінстерД. *Технології розвитку критичного мислення учнів / наук. ред. і передм. О. І. Пометун. Київ: Плеяди, 2006. 220 с.*
10. *Навчаємо мислити критично: посібник для вчителів / автор-укладачі О. І. Пометун, І. М. Суцєнко. Д.: Ліра, 2016. 144 с.*
11. *Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи*. 2017. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>